

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

X Yazı

Eldar Qaradağlıya görə, C. Heyət başda olmaqla "Varlıq" dərgisində çalışanlar bir tərəfdən "iranlıyam", "iranlıyıq", "iranlı olaraq qalacağıq" deyir, digər tərəfdən isə türkcülüynün dirçəlməsinə xidmət edirdilər. E. Qaradağlı yazır: "İstər maarif, istər yaşam, kəltür, ekonomik, politik və başqa alanlarda öz toleranslı sürətilə tanınan bu ulusal sürəcin ən aparıcı kimliyini "Varlıq" dərgisində bulmaq olar. Tanınmış cərrah, aparıcı el ağsaqqalı prof. Cavad Heyət cənablarını başçılıqla 30 illik fəsilnamə kimi yayılan Varlığın ulusumuzun boşluq dövründən sonrakı intibahında dəriz izlər buraxmışdır. 1979-cu il devrimindən sonra Bakıdan Tehrana köçmüş olan prof. Bəydilli (Qulamhəsəyn Bəqdeli), Məhəmmədzadə (Məhəmmədağlı Zeh-təbi) kimi alimlərlə birlikdə, türkiyənin türkcülük məktəbindən etgilenmiş-təsirlənmiş dr. Nətiqi (Həmid Nətiqi) kimi bilgin kəsim və dr. M. Fərzanə kimi intibahçı araşdırıcılar və şairlərlə birlikdə zəngin ulusal varlığı ortaya qoydular. Yaş, sosial yerləşim, Azərbaycan dışında yaşam, siyasi inamsızlıq və çeşidli düşüncə alanı bu qurumun İranlılıq üzərində dayanmasında etgilli olmuşdur" (Qaradağlı 2012, 337).

Güney Azərbaycan Türk aydınlarından Qulamrza Səbri Təbrizi "Ruhun tüğyanı" poemasında göstərməyə çalışmışdır ki, əzəldən bu torpağın sahibləri qədim türklər – şumerlər olmuş, ancaq tarixin saxtalaşdırılması nəticəsində bir çoxlarının bundan xəbəri yoxdur. Ona görə Türkün qədim mədəniyyətini farslar, ermənilər və digər xalqlar öz adlarına çıxmağa çalışırlar. Bir çox türk gənclərinin əsil tarixlərdən, xüsusilə Azərbaycan Türk tarixindən xəbərsiz olduğunu deyən Təbriziyə görə, artıq milli tariximizi yenidən öyrənməliyik (Təbrizi 2012, 156). O hesab edirdi ki, milli tariximizi doğru-dürüst bilməməyimizə əsas səbəb yad xalqların mütəfəkkirlərinin yazdıqları əsərlərinde müəyyən gerçəklərlə yanaşı, uydurmalarına inanmışımız olmuşdur. O, buna nümunə kimi Firdovsinin "Şahnamə" əsərində Turanın-Türkün tarixini necə saxtalaşdırmasını və həmin saxtakarlığı da fars şovinizminin necə təbliğ etməsini göstərmişdir (Təbrizi 2012, 157).

Nəticə

Azərbaycan türkləri üç min ilə yaxın yalnız İran-Turan müharibələrinin deyil, İran-Turan

mədəniyyətlərinin də kəsişdiyi bir yerdə yaşadıkları üçün, istəməz onları arasında türkcülük ilə iranlılıq qədər olmasa da iranlılıq, farslılıq ideyaları da müəyyən yer tutmuşdu. Başqa sözlə, ötən üç min il ərzində bir yerdə yaşamış iranlılarla qonuşu olaraq ya da iç-içə yaşamış Azərbaycan türklərinin dünyagörüşündə Turan qədər olmasa da, xeyli dərəcədə İran anlayışının yer tapması da təbii idi. Zaman zaman farsdillilərə qaynayıb qarışaraq İran mədəniyyətindən az-çox təsirlənmiş, eyni zamanda İslam dinindən qaynaqlanan şüəliyə münasibətdə onlarla ortaq yol tutmuş Azərbaycan türklərindən bir qismi "İran"ı, "iranlı"

məzhəbciliyini bir kənara qoyaraq sadəcə, müsəlman dini kimliyini qəbul etmişlər. Üstəlik, milli kimliyi-türkcülüylə dini kimliyi-müsəlmanlığı arasında heç bir ziddiyyət görməmiş, hər ikisinin biri-birini tamamladığına inanmışlar. Başqa sözlə, Türk-Turan kimlikli Azərbaycan türkləri üçün nə bir din daxilində sünni-şüəliyə məzhəb ayrımçılığı, nə də millətlə din kimliyi arasında ya müsəlman ya da türk ayrımçılığı olmamışdır. Yəni İran və iranlı kimliyindən fərqli olaraq Turan və Turanlı kimliyində sünni-şüəliyə məzhəb fərqi olmadığı kimi, eyni zamanda türklük və islamlıq da biri-birini tamamlayan ideyalardır. Ancaq bunun tam əksinə olaraq

dan çevirəni Hamlet Qoca) / "Mədəniyyət dünyası", X buraxılış, 2005
Ağayev Əhməd (1903). Bizim millətçilər. Kəspə qəz., Bakı, 25 sentyabr
Ağayev Ahmet (1911). Türk alem-i. Türk Yurdu, sayı 1, yıl 1, 30 kəsim
Ağaoğlu Əhməd (2009). İran və inqilabı. Bakı: Azərneşr, 2009
Akçura Yusif (2010). Türkcülüynün tarixi. Bakı, Qanun
Azər Sənan/ Aran Məmməd Sadıq (1942). İran Türkləri. İstanbul, Cümhuriyyət məatbası
Aran Mehmet Sadıq. Turan Yolunda (Hazırlayan və ön sözlərin müəllifi): Sevil Abbasoğlu/İrevanlı, Atilla Jorma) (2020). İstanbul, Doğu Kütüphanəsi
Bakıxanov A.A (2001). Güllüstanı-İrəm. Bakı, Məminin, 2001

Hüseynzadə Əli bəy (2007). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb
Hüseynzadə Əli bəy (1997). Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. Bakı, Mütərcim
Hüseynzadə Əli bəy (1996). Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı, Azərneşr, 1996
Gökəlp Ziya (1991). Türkcülüynün əsasları. Bakı, Maarif
Gökəlp Ziya (2005). Türkleşmək, islamlaşmaq, muasirleşmək. İstanbul, Akvaryum
Gökdemir Ayyaz (2005). Düşüncə tariximizdən portreler. İstanbul, "Bayrak"
Pişəvəri Seyid Cəfər (2005). Xatirələr. Bakı: ADF-nin nəşriyyatı
Rəsulzadə M.Ə (1992). Əsərləri (1903-1909). I cild, Bakı, Azərneşr
Rəsulzadə M.Ə (2001). Əsərləri (1909-1914). II cild, Bakı, Şirvanşəhər

Azərbaycan türk aydınlarının türkcülük fəlsəfəsi

kimliyini özünə doğma saymışlar. Özəlliklə, son əsərlərdə Azərbaycan türklərinin bir qismi arasında "İran"ı, "iranlı"lığa bağlılıq əsasən ideallaşdırılmış "İran mədəniyyəti" və farslaşdırılmış "şüəlik"dən qaynaqlanmışdır. Ancaq burada mütləq bildirməliyik ki, "İran", "iranlılıq" anlayışına doğmalıq Azərbaycan türklərinin yalnız az bir qismində, özəlliklə də farslarla çox qaynayıb qarışaraq kültürə "iranlı"laşan ya da şüəliyin fanatikcəsinə təsiri altında az qala milli kimliyini də "şüəlik" kimi görənler arasında geniş yayılmışdır. Bu baxımdan deyə bilərik ki: 1) farslaşdırılmış "şüəlik" kimliyi-fars şüəliyi və 2) ideallaşdırılmış "İran mədəniyyəti" kimliyi, son iki əsrdə Azərbaycan türklərinin bir qisminin "iranlı", "İran" anlayışlarına müsbət yanaşmasının əsas amilləri olmuşdur.

Ancaq Azərbaycan türklərinin böyük bir qisminin tarixən olduğu kimi, yeni dövrdə də daha çox Turan, Turanlı, Azərbaycan anlayışlarına sahib çıxdığını görürük. Şüəhsiz, Azərbaycan türklərinin çoxunun bu anlayışları özünə doğma hesab etməsinin mahiyyətində: 1) Türk adət-ənənələri, 2) Türk dili, 3) Türk-Turan mədəniyyəti, 4) Azərbaycan sevgisi, 5) sünni-şüəliyə məzhəbciliyinə qarşı İslam birliyi ideyaları mühüm rol oynamışdır.

Bizcə, Türk-Turan kimliyindən çıxış edən Azərbaycan Türk aydınları da daima şüə-sünni

"İran" "İranlı" kimliyində həm məzhəbcilik-şüəlik, həm də fars milliyətçiliyi islamlıqdan çox öndə tutulur. Fars milliyətçiliyinin islamlıqdan öndə tutulmasını pərdələmək üçün də farsayağı "şüəlik" islam birliyinin yerini tutur.

Hesab edirik ki, bütün bunlar aşağı-yuxarı son iki əsrdə Azərbaycan Türk aydınlarının dünya görüşündə bariz şəkildə öz əksini tapmışdır. Biz, onların əsərlərinə və ideyalarına az-çox diqqət yetirdikdə görürük ki, kəmlər hansı ideyanın (turanlılığın ya da iranlılığın) daşıyıcısı olmuş, hətta bəziləri başlanğıcda türkcülüynü sonra farslılığı ya da əksinə əvvəlcə iranlılığı sonra da turanlılığı müdafiə etmişlər. Şüəhsiz, dövrün şərtləri və gerçəklikləri, eyni zamanda beynəlmillət ideyalarının təsirləri göz önündə tutulmaqla yanaşı, Azərbaycan Türk aydınlarının gəldikləri yekun nəticə ya da əsas seçimləri gözdə tutulmuşdur. Bu baxımdan hər hansı Azərbaycan Türk aydınının yanlışları və doğrularının yekunu olaraq ortaya qoyduğu əsas nəticə və son seçim, onun nə qədər turanlı ya da iranlı kimliyinin daşıyıcısı olmasının bariz nümunəsidir.

Qaynaqlar:

Albayaq, Rəcəb (2016). Türklərin İrani. Yaxın gələcək. 2 cildde. 1-ci cild. Bakı, Elm və təhsil
Axundzadə M.F (2005). Əsərləri. Üç cildde. III cild. Bakı, Şərq-Qərb
Ağayev Əhməd (2005). Şüə dinində məzdəki inancları (Fransızca-

Bayar Cəlal (1978). Atatürkün metodolojisi və günümüz. İstanbul, Kervan
Cavid Hüseyn (2005/1). Əsərləri. Beş cildde. I cild. Bakı, «Lider», 2005
Cavid Hüseyn (2005/2). Əsərləri. Beş cildde. II cild. Bakı, «Lider», 2005
Cavad Əhməd (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Şərq-Qərb»
Cəbbarlı Cəfər (2005). Əsərləri. Dörd cildde. I cild. Bakı, Şərq-Qərb
Cənnəti Əbdülxəlil (1907). Fəxriyyə. Füyuzat jur., Bakı, 1907-ci il avqust

Qaradağlı Eldar (2012). Azərbaycan mərkəzli türkcü düşüncə. İstanbul, ÇAV yayınları
Əhməd Vüqar, Rəzayeva Dilbər (2018). Cənubi Azərbaycan şəiri antologiyası. Bakı, Ecoprint
Əhmədli Rafail (2012). Mirzə Kazım bəyin ictimai fikirləri. Bakı, «Elm»
Əhmədli Rafail (2007). Azərbaycan milli-demokratik dövlətçilik məfkurəsi: türkcülük, muasirlik, islamçılıq. Bakı, «Elm»
Ələkbərov Faiq (2014). Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə). Bakı, «Elm və Təhsil»

Ələkbərli Faiq (2021/1). Turan sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və Tanrıçılıq. Bakı, Elm və təhsil
Ələkbərli Faiq (2021/2). Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (19-20-ci əsrlər). Üç cildde, 3-cü cild. Bakı, Elm və təhsil
Çəmənzəminli Yusif Vəzir (2005). Əsərləri. 3 cildde. II cild. Bakı, «Avrasiya Press»
Heyət Cavad (2011). Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu 1). Bakı, Elm və təhsil

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin (2012/1). Panturanizm. Qafqaz sorunu. Bakı, Təknur
Rəsulzadə M.Ə (2012/2). Əsərləri. III cild. Bakı, «Elm»
Rəsulzadə M.Ə (2013/1). İran Türkləri. Bakı, «Təknur»
Rəsulzadə M.Ə (2013/2). Əsərləri. IV cild. Bakı, «Qanun» nəşriyyatı
Rəsulzadə M.Ə (2014). Əsərləri. V cild. Bakı, «Təhsil»
Rəsulzadə M.Ə (1991). Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, Gənclik
Rəsulzadə M.Ə (2009). Milli birlik. Bakı, «Çıraq»
Marağay Zeynalabdin (2006). İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı, «Avrasiya press»
Mirəhmədov Əziz (2014). Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı, «Ərgünəş»
Müznib Əlabbas (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Şərq-Qərb»
Mədətli Eynulla (2020). İranda Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, Turxan NPB

Məmmədzadə M.B (1992). Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nəcat
Məmmədli Pərvanə, Nəsim Nəsimli (2014). Fikir və əməl böyüklərimiz./Təbrizli Əli/. Bakı, Nurlar NPM
Nəsimli Nəsim (2019). Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Anakra, Altınordu
Nətiqi Həmid (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Avrasiya Press
Tanıl Bora (2011). Mədəniyyət kaybı: Milliyətçilik və Faşizm Üzerine Yazılar. İstanbul, Birikim Yayınlar
Təbrizli Əli (1360). Ədəbiyyat və mülkiyyət. Tehran, Atropat kitab evi
Təbrizi Qulamrza Səbri (2010). Yaranış. Bakı, Azərneşr
Sabir M.Ə (2004). Hophopname. İki cildde, I cild. Bakı, Şərq-Qərb
Süleymanoğlu Fikrət (2017). Səhənd. Bakı, Nurlar NPM
Şahtaxtı Məhəmmədəğa (1891). Zaqaqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı? "Kəspə", 1891, R 93
Şaiq Abdulla (2005). Seçilmiş əsərləri. Üç cildde. II cild. Bakı
Şirvani S.Ə (2005). Seçilmiş əsərləri. 3 cildde. II cild. Bakı, «Avrasiya Press»
Ümülsüm. Əsərləri. Bakı, «Let-terpress» nəşriyyatı, 2010

Ünsizadə Cəlal /Azərbaycanlı (1890). "Əvam gəzmək – yuxu yatmaqı dedin?" "Kəşkül" qəzet, 16 noyabr 1890, □ 15, Tiflis
Zərdəbi Həsən bəy (2005). Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Bakı, «Avrasiya Press»
Zeh-təbi M.T (2011). Başqa dilim, başqa elim var mənim. Bakı, «Elm»
Zeh-təbi M.T (2010). İran Türklərinin qədim tarixi. Bakı, «Şəms»
Zeh-təbi Məhəmməd Tağı (1377). İran Türklərinin əski tarixi. 2-cildde, 1-ci cild. Təbriz, «Əxtər»